

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ПРИЙОМІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ НА ПОПЕРЕДНЬОМУ СЛІДСТВІ

Ф.М.СОКИРАН

Успішне розслідування злочинів, викриття винних і встановлення об'єктивної істини у справі багато в чому залежать від того, як практичні працівники слідства оволоділи тактичними прийомами, знання і вміле застосування яких дозволяє успішно вирішувати завдання, що стоять перед слідством. Практичне ж вирішення цієї задачі залежить, перш за все, від успішного провадження окремих слідчих дій, де знання тактичних прийомів є визначальним фактором.

Працівники слідства у своїй діяльності під час розслідування кримінальних справ використовують певні прийоми, методи й засоби, розроблені юридичною наукою, в основному криміналістикою і судовою психологією. Це так звані тактичні прийоми розслідування. Наше завдання полягає в тому, щоб на фоні аналізу загальних тактичних прийомів розслідування теоретично систематизувати прийоми психологічного впливу на попередньому слідстві, що дозволить надалі застосовувати їх до кожної конкретної слідчої дії.

Питання про тактичні прийоми розслідування, їх систематизацію розглядається здавна, починаючи з Ганса Гросса, який зазначав, що "праця слідчого не є мистецтво, але є майстерна діяльність, що складається з низок окремих дій або прийомів"¹.

Вивченню проблеми тактичних прийомів приділяється багато уваги і тепер. Спільними зусиллями вчених-криміналістів і практичних працівників слідства розроблено багато тактичних прийомів розслідування, які застосовуються у слідчій діяльності. Деякі з них закріплені у Кримінально-процесуальному кодексі України і одержали статус обов'язкових процесуальних норм (як елементи слідчих дій).

Зазначимо, що із закріпленням у законі нової слідчої дії або процесуальної процедури, які раніше були криміналістичними прийомами і рекомендаціями, їх криміналістична сутність не втрачається, і має місце взаємопроникнення криміналістичного і процесуального начал. Слід погодитись із спостереженням професора Р.С.Белкіна, який зазначає: "Від

Сокиран Федір Михайлович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Української академії внутрішніх справ, підполковник міліції.

того, що даний спосіб дії став обов'язковим, він не перестав бути способом дії, тобто не перестав бути тактичним прийомом"².

Перш ніж визначити систему тактичних прийомів у цілому і прийомів психологічного впливу на попередньому слідстві зокрема, слід сформулювати поняття і сутність самого тактичного прийому, оскільки тут немає єдиної думки, окремі висловлювання не зовсім переконливі, а таке визначення потрібне, бо прямо впливає на зміст пропонованих слідчому тактичних дій.

Схематично поняття прийому тлумачиться у словниках як окрема дія, рух, спосіб здійснення чого-небудь.

Деякі автори в основу поняття прийому кладуть організацію дії. Зокрема, О.М.Васильєв, В.І.Комісаров та інші визначають прийоми в тактичному розумінні як рекомендацію, розроблену на основі даних наук, головним чином, логіки, психології, наукової організації праці, а також узагальнення слідчої практики, для правильного застосування логічних методів пізнання, формування психології відносин слідчого з учасниками слідчих дій, організації планомірного розслідування злочинів у рамках кримінально-процесуальних норм.

Інші криміналісти, зокрема Р.С.Белкін, перевагу віддають такій ознаці, як дія, вважаючи, що прийом - це раціональний і ефективний спосіб дії або найбільш доцільна лінія поведінки в збиранні, дослідженні, оцінці й використанні доказів для розслідування злочинів і запобігання їм.

У той же час не можна погодитися з тими авторами, які уявляють тактичні прийоми у вигляді діяльності, оскільки саме поняття прийому, на відміну від методу і способу, має яскраво виражений окремий характер. Тому неправильним і практично недоцільним є визначення прийому М.В.Салтєвським, який уявляє його в широкому плані як діяльність співробітника органів внутрішніх справ, яка відповідає принципам закономірності і спрямована на боротьбу зі злочинністю³.

З урахуванням усіх гараздів і негативів ми можемо запропонувати поняття тактичного прийому, яке без обмежень відповідає також поняттю прийому психологічного впливу в рамках криміналістичної тактики: тактичний прийом - це найбільш доцільний в рамках закону і етики спосіб дії слідчого, який з урахуванням конкретної слідчої ситуації спрямований на вирішення задач пізнання і управління в процесі розслідування.

Як видно, ми вводимо в поняття прийому елементи ситуації, маючи на увазі, що один прийом за різних умов може модифікуватись і набирати іншого забарвлення, що надзвичайно важливо враховувати в практичному розслідуванні. Ситуацій багато, вони в процесі розслідування змінюються, і слідчий повинен знати, які тактичні прийоми застосовувати. В одних ситуаціях корисний ефект дадуть одні тактичні

прийоми, у других - інші. Слідча практика рясніє прикладами такого роду. Правильно зазначив колись угорський криміналіст Імре Кертес: тактика завжди передбачає можливість маневрування одним з двох або більше можливих, що не суперечать нормам КПК, прийомів на основі оцінки всіх обставин справи⁴.

Оскільки слідча ситуація певною і немалою мірою детермінує зміст тактичного прийому і час його застосування, дамо її коротку характеристику. Існує декілька серйозних праць з цього приводу.

І.Ф.Герасимов слідчу ситуацію визначає як сукупність характерних для розслідування матеріальних, інформаційних та інших факторів, що з внутрішньою необхідністю схильні до змін, а також оцінку цих факторів, яка обумовлює основні напрями розслідування, прийняття рішень і вибір способів дії⁵.

Більш конкретним є визначення Л.Я.Драпкина, який під слідчою ситуацією розуміє динамічну інформаційну систему, елементами якої є слідчі ознаки й якості обставин, що мають значення в кримінальній справі, зв'язки і відношення між ними, а також між учасниками процесу розслідування, результати дій сторін, що настали або передбачаються⁶.

В.І.Шиканов досить лаконічно визначає слідчу ситуацію як сукупність даних, що характеризують обстановку, в якій слідчому належить виконувати свої службові обов'язки⁷.

Начебто підбиваючи підсумок цьому короткому аналізу, Р.С.Белкін дає не менш лаконічне і чітке визначення, яке, на нашу думку, найбільш точно розкриває дане поняття: слідча ситуація є сукупність умов, за яких у даний момент здійснюється розслідування, тобто та обстановка, в якій відбувається процес доказування⁸.

Саме умови і обстановка мають бути найповніше враховані при виборі тактичного прийому.

Практичні працівники повинні усвідомлювати, що тактичні прийоми, застосовані ними в процесі розслідування, мають опиратися на слідчу практику та на дослідження юридичної науки з цієї проблеми. Отже, поняття тактичного прийому відбиває перш за все практичну спрямованість слідчої тактики, оскільки це є спосіб цілеспрямованої практичної діяльності в ході розслідування злочинів.

Актуальною є проблема систематизації тактичних прийомів розслідування, яку поки що не вирішено, хоча було багато спроб це зробити. До вирішення цього питання не було єдиного підходу, за основу систематизації бралися різні ознаки, властивості, положення. Крім того, з кожним роком поповнювався арсенал тактичних прийомів розслідування, потреба в систе-

матиматиці яких є очевидною. Не менша потреба виникає в систематизації таких тактичних прийомів, як психологічний вплив, оскільки вони є не що інше, як практична реалізація методів впливу.

Нашим завданням відносно цієї проблеми дослідження є аналіз підходу й існуючих точок зору про систематизацію прийомів психологічного впливу і свої міркування щодо цього. Ми вже зазначали, що за основу систематизації в кожному конкретному випадку беруться різні ознаки, такі як сутність, мета, зміст, результат застосування, конкретна слідча дія, слідча ситуація, процес розслідування в цілому або положення окремих наук, наприклад, логіки, психології, наукової організації праці, а звідси – і різні системи тактичних прийомів.

Як підкреслює О.О.Закатов, у криміналістиці, як і в будь-якій іншій науці, велике значення має систематизація наукових знань, що базується на підвалинах системно-структурного підходу. У свою чергу, системний підхід дозволяє науково обґрунтовано класифікувати криміналістичні об'єкти, що є необхідною умовою розвитку науки і застосування її рекомендацій в практичній діяльності.

Розглядаючи запропоновані точки зору щодо систематизації тактичних прийомів розслідування, треба зазначити, що вони вченими бралися ширше, ніж той об'єкт, який розглядаємо ми, а саме: психологічний вплив, його тактичні прийоми, але оскільки психологічний вплив є складовою частиною і елементом тактики, які мають самостійне або допоміжне тактичне значення, ми вважаємо за доцільне розглядати питання його систематизації в контексті майбутніх систем тактичних прийомів.

О.М.Васильєв пропонує таку класифікацію тактичних прийомів:

1) тактичні прийоми, що ґрунтуються на науковій організації праці (планування, розміщення і використання сил, методи дослідження матеріальної обстановки, взаємозв'язок слідчих дій і оперативно-розшукових заходів);

2) тактичний прийом, що ґрунтується на логіці – слідча версія;

3) тактичний прийом, що ґрунтується на використанні даних науки психології (встановлення психологічного контакту, аналіз позицій і свідчень учасників слідчих дій, допомога допитуваним щодо відновлення в пам'яті забутих фактів і правильного відтворення раніше сприйнятого, психологічний вплив на осіб з метою подолання їхньої негативної позиції під час дачі неправдивих свідчень¹⁰.

Дана система охоплює в цілому майже всі сфери слідчої діяльності, а точніше – процесу розслідування, хоча, на нашу думку, він розглядається в загальних рисах. Прийоми психологічного впливу, які нас цікавлять, автор спеціально не розглядає. Він аналізує групу тактичних

прийомів, що ґрунтуються на даних психології, відносячи до них психологічний вплив на осіб з метою подолання їхньої негативної позиції під час дачі неправдивих свідчень. За О.М.Васильєвим, такий вплив слід розуміти як окремий тактичний прийом, хоча, як гадається, він є структурним елементом у системі прийомів психологічного впливу, який можна і треба розбити на окремі прийоми психологічного впливу, про що вже йшла мова.

Ці ж зауваження відносяться і до прийомів психологічного впливу щодо надання допомоги особам, які дають свідчення, у відновленні в пам'яті забутих фактів і правильному відтворенні раніше сприйнятого.

С.Ю.Якушин дає класифікацію тактичних прийомів, в основу якої кладе їхню спрямованість у збиранні доказової інформації. Він ділить тактичні прийоми на п'ять груп, які спрямовані на:

- а) виявлення і збирання доказової інформації;
- б) фіксацію доказової інформації;
- в) перевірку, аналіз і оцінку одержаної доказової інформації;
- г) використання одержаної доказової інформації в ході подальшого

розслідування;

- д) не на безпосередню роботу з доказовою інформацією¹¹.

Ця система тактичних прийомів дозволяє в цілому згрупувати всі прийоми, але тут автор не розбиває ці п'ять груп на конкретні тактичні прийоми в кожній з них. Звичайно, усі їх перерахувати неможливо через їхню численність, але необхідно вказати хоча б на ті, які найчастіше зустрічаються і застосовуються в слідчій практиці.

Немає групування прийомів психологічного впливу, які, на нашу думку, необхідно завжди виділяти в особливу групу або мати ланку в кожній з них. Можливо, у даній класифікації автор і не ставив перед собою такого за мету, проте в принципі група або система прийомів психологічного впливу в кожній класифікації повинні розглядатися.

Про те, що практичні працівники слідства потребують систематизованих конкретних рекомендацій щодо застосування психологічного впливу в процесі розслідування, правильно зазначає Н.А.Гранат, яка пише, що з метою значного полегшення роботи слідчого в підготовці і здійсненні цілеспрямованого психологічного впливу доцільно видати збірки розповсюджених і ефективних методів такого впливу¹². Це позбавить слідчого від винаходження вже існуючих прийомів, дозволить йому модифікувати у своїх цілях ті варіанти, які він знайде в збірці. Про це говорять і підсумки інтерв'ювання слідчих, проведеного нами. Понад 200 опитаних слідчих відповіли, що їх спеціально повинні навчати прийомам психологічного впливу. Важливо зазначити, що однією

з причин незастосування прийомів психологічного впливу більше половини респондентів назвали відсутність рекомендацій щодо їх реалізації. З цього і слід виходити, бо тільки через систематизацію тактичних прийомів можна зробити ефективним їхнє застосування, збагатити арсенал слідчих.

В.С.Комарков проводить систематизацію тактичних прийомів за кількома підставами. За значенням для процесу розслідування він поділяє їх на загальні (висунення версій, планування, використання можливостей оперативно-розшукової діяльності і допомоги громадськості) і окремі слідчі дії та їх групи (огляд, обшук, допит тощо); за послідовністю слідчих дій – на прийоми підготовки, виконання, фіксації, оцінки і перевірки результатів; за характером наукових положень – на логічні і психологічні; за рівнем складності – на прості, складні й тактичні операції¹³. Ця систематизація нам видається надто широкою і громіздкою, що утруднює її реальне практичне застосування. Крім того, ця система страждає неконкретністю. Слідчим потрібні для роботи системи логічно послідовних і зважених тактичних прийомів, а не міркування в цілому про якість структури та їхні частини. Як таким, що не має практичного значення і є надто спрощеним, уявляється поділ тактичних прийомів С.О.Величкіним на прості і складні в залежності від спільності мети, на досягнення якої вони спрямовані.

Вдалу систематизацію прийомів психологічного впливу запропонувала В.Є.Коновалова. За основу системи вона взяла реальні ситуації у веденні допиту та інших слідчих дій, коли інформація від осіб добровільно не надходить¹⁴. Уведені автором у систему прийоми психологічного впливу різною мірою, але успішно застосовуються повсякденно в слідчій практиці, про що свідчать результати інтерв'ювання слідчих і узагальнення кримінальних справ.

М.П.Хайдуков, посилаючись на І.О.Биковського і доповнюючи його, поділяє тактичні прийоми психологічного впливу на чотири групи.

Перша – прийоми, спрямовані на приховування намірів слідчого відносно мети впливу.

Друга – прийоми, спрямовані на створення в учасників попереднього слідства перебільшеного уявлення про обізнаність слідчого відносно обстановки вчиненого злочину і наявність у його розпорядженні доказів, що викривають злочинця.

Третя – прийоми, спрямовані на створення в учасника попереднього слідства уявлення про те, що інші учасники дали правдиві свідчення.

Четверта – прийоми, спрямовані на виявлення схованих об'єктів і осіб, які переховуються.

М.П.Хайдуков додає до цієї системи ще одну групу - прийоми, спрямовані на створення в учасників попереднього слідства применшеного уявлення про обізнаність слідчого відносно відомостей, достатніх для викриття в неправді несумлінних учасників і розслідування злочину в цілому¹⁵.

Запропонована І.О.Биковським і доповнена М.П.Хайдуковим система тактичних прийомів психологічного впливу в цілому прийнятна і корисна у використанні, але все ж має загальний характер та потребує деталізації і розшифровки тактико-психологічної сутності як груп тактичних прийомів, так і окремих прийомів, що входять у ці групи.

Багато хто з авторів дає систематику тактичних прийомів стосовно конкретних слідчих дій, зокрема однієї з найбільш розповсюджених слідчих дій - допиту.

Наведений нами аналіз юридичної літератури, а також аналіз слідчої практики дає підстави зазначити, що немає виробленої повної і послідовної системи прийомів психологічного впливу на попередньому слідстві. Таку систему можна і треба створити, максимально наближаючи її до потреб практики.

Тут слід звернути увагу на висловлювання Г.С.Шостака, який підкреслює, що розробка рекомендацій або зміна системи тактичних прийомів навряд чи зможе істотно вплинути на ефективність розслідування. Він бачить причину недостатньої ефективності розслідування не в поганій системі тактичних прийомів або відсутності рекомендацій, а в тому, що розробка цих прийомів має однобічний характер - лише відносно типових слідчих ситуацій. Він рекомендує розробку тактичних прийомів і для нетипових слідчих ситуацій¹⁶.

Вважаємо, що висновки і рекомендації Г.С.Шостака неприйнятні. По-перше, розробка системи тактичних прийомів вкрай необхідна, адже це надасть слідчим неоціненну організаційну й методичну допомогу, заповнюючи прогалини їх особистого досвіду і спонукаючи до професійної творчості. По-друге, рекомендація про розробку тактичних прийомів для нетипових (а значить таких, що не повторюються) ситуацій позбавлена сенсу, оскільки такі ситуації майже не можуть прогнозуватись, отже не можуть бути пізнаними до їхнього виникнення. Яку ж лінію поведінки можна рекомендувати слідчому для ситуації, про яку нам ще нічого невідомо? Якщо ж під нетиповими ситуаціями розуміти такі, що рідко зустрічаються, то, безумовно, слід розробляти тактичні прийоми і для таких слідчих ситуацій, бо від цього лише виграє практика слідства, збагатиться тактичний інструментарій слідчого, а це багато важить для успішного розслідування конкретної кримінальної справи. У

даному випадку йдеться про розробку тактичних прийомів для типових ситуацій, які рідко зустрічаються в практиці.

Ураховуючи наведені точки зору вчених-криміналістів, процесуалістів і психологів, а також дані слідчої практики, ми зробили спробу сформулювати систему прийомів психологічного впливу, застосування якої, на нашу думку, можна рекомендувати слідчим.

Як загальне правило, за рамки цієї системи необхідно вивести імператив: за будь-яких обставин спочатку вживаються всі засоби переконання, і лише гютім - примусу (якщо в цьому є необхідність).

Прийоми психологічного впливу в системі доцільно розбити на окремі блоки: естетичний, процесуальний, етичний, тактико-криміналістичний, психологічний. Назви блоків, звичайно, певною мірою є умовними і відбивають не єдину, а, так би мовити, основну зону впливу, головний акцент, переважне навантаження, яке вони несуть. У цілому зрозуміло, що всі ці блоки мають, по-перше, зафіксований психологічний зміст і, по-друге, кожний з них не позбавлений окремих аспектів усіх інших блоків. Наприклад, естетичний блок справляє певний психологічний вплив на особу, на яку він спрямований. У той же час він, безумовно, містить окремі моменти решти блоків, перш за все, етичного і тактико-криміналістичного. Слід також зазначити, що блоки повинні розташовуватись саме в такій послідовності, але це зовсім не означає, що в окремих випадках не можуть бути деякі перестановки, пропуски, повернення.

Як же працює зазначена послідовність блоків і в чому сутність кожного з них?

Блок естетичний передбачає формування в осіб, які спілкуються зі слідчим, поваги до нього й установи, де він працює, за рахунок зовнішніх ознак (одяг, обличчя, робоче місце, інтер'єр), культури мови і поведінки. Звісно, що неголене обличчя, зім'ятий одяг, захаращений паперами письмовий стіл, погане володіння мовою, груба поведінка не створюють необхідних психологічних умов для нормального спілкування, можуть легко настроїти співбесідника на зневажливе, іронічне ставлення до слідчого і до всього, що він робить.

І навпаки, наявність позитивних естетичних факторів у спілкуванні створює надійний психологічний фон для одержання ефективних результатів слідчої дії.

Процесуальний блок полягає в чіткому і навіть у деякій мірі підкресленому (може бути іноді і з нотками урочистості) виконанні слідчим процедури слідчої дії, передбаченої КПК: встановлення особи за

документами, попередження про кримінальну відповідальність, наприклад, потерпілого за відмову від дачі свідчень, повідомлення про застосування науково-технічних засобів, роз'яснення прав і обов'язків учасників слідчої дії тощо. Тут не може бути ніяких скорочень і спрощень, а тим більше – порушень. Безумовно, не може бути й бездушного шаблону, казенщини, які відштовхують. Але процесуальний ритуал з поправками психологічного гатунку на конкретну особу повинен виконуватись бездоганно. Це створює атмосферу діловитості, взаємної поваги до закону, переконаності в тому, що у слідчого немає іншої мети, як служіння закону, встановлення об'єктивної істини у справі.

Етичний блок певною мірою завершує, можна сказати, фонову частину системи психологічного впливу і полягає в бездоганному дотриманні норм етики службового спілкування: ввічливості, чесності, розумної офіційності, неупередженості і т.ін. Підкреслимо, що дотримання цих норм повинно бути дуже суворим, оскільки кримінальне судочинство – найбільш уразливий з морально-етичного боку ланцюжок людських відносин, у межах якого може бути оголошено вирок. А тому в жодного учасника судочинства не може бути сумнівів відносно об'єктивності й гуманності його провадження. Принагідно зазначимо, що стало поганою традицією в органах попереднього слідства звертатись до підозрюваних і обвинувачених на "ти". Це, на перший погляд, безвинне відхилення від норм етики свідчить про упередженість (навіть підсвідому) і необ'єктивність, що серйозно шкодить нормальному ходу слідства. Цю традицію треба без зволікань і рішуче викоринювати з нашої практики.

- *Тактико-криміналістичний блок* є набором прийомів психологічного впливу за рахунок визначеної чіткої позиції слідчого в даній ситуації, переконування в доцільності (або необхідності) говорити правду, визначення послідовності пред'явлення доказів, місця і часу проведення тієї чи іншої слідчої дії, виявлення високого професіоналізму в застосуванні окремих криміналістичних актів тощо.

Нарешті, *психологічний блок* складається з прийомів впливу за рахунок використання психологічної сфери людини: активізація мислення, пам'яті, пробудження асоціацій і слідів афектів, збудження деяких емоцій і почуттів, стимулювання певних вчинків тощо.

Наведена система, звісно, не є безспірною, але вона, на нашу думку, може служити певним організаційним підмурком у застосуванні психологічного впливу на попередньому слідстві.

Підсумовуючи все сказане, нагадаємо ще раз усі блоки прийомів психологічного впливу, що мають бути в арсеналі слідчого.

Естетичний блок: 1) культура поведінки слідчого; 2) зовнішній вигляд слідчого; 3) інтер'єр службового приміщення; 4) стан оргтехніки; 5) ознайомлення осіб (з посиланням на закон) з їхніми правами, обов'язками, відповідальністю, порядком проведення і значенням окремих слідчих дій.

Процесуальний блок: 1) попередження про кримінальну відповідальність за дачу неправдивих свідчень і за відмову їх давати (свідок, потерпілий); 2) роз'яснення правових наслідків поведінки на слідстві, значення щирого зізнання; 3) суворе дотримання слідчим норм кримінально-процесуального законодавства; 4) сповіщення осіб – учасників слідчої дії про застосування в ході її науково-технічних засобів, роз'яснення принципів їхньої дії.

Етичний блок: 1) дотримання слідчим у процесі проведення слідчої дії норм етики і моралі; 2) тактовність, доброзичливість, увічливість, уважність у поводженні з людьми, що мають відношення до справи; 3) поважання слідчим честі і гідності осіб, які спілкуються з ним у справі, піклування про охорону їхнього здоров'я, майна.

Тактико-криміналістичний блок: 1) переконання; 2) виявлення винної обізнаності (психологічний експеримент щодо визначення винної обізнаності); 3) раптовість; 4) створення видимості обізнаності слідчого (перебільшеної, применшеної); 5) часткове повідомлення інформації, що є у слідчого; 6) використання протиріч у свідченнях осіб, які проходять у справі; 7) використання протиріч між показаннями та іншими доказами, що є у справі; 8) повідомлення результатів експертиз; 9) оголошення всієї доказової інформації; 10) повідомлення певних відомостей з метою переконати особу в неминучості розкриття вчиненого злочину; 11) пред'явлення речових доказів; 12) словесна розвідка; 13) психологічна підготовка особи до наступної слідчої дії; 14) відтворення для особи фрагментів звуко-, відеозапису, кінозйомки за окремими епізодами або фактами злочину, що розслідується; 15) повторне проведення окремих слідчих дій.

Психологічний блок: 1) надання психологічної допомоги шляхом нагадування, активізації мислення і пам'яті з метою відновлення, відтворення раніше сприйнятих фактів; 2) стимулювання позитивних якостей особи; 3) спонукання особи до деяких вчинків, дій шляхом активізації її асоціації і почуттів; 4) стимулювання пригадування забутих обставин особам, які проходять у справі, за допомогою асоціацій суміжності, подібності, протилежності, місця, часу,

перегляду (відображення в пам'яті забутого); 5) подолання недоліків відтворення сприйнятого; 6) відновлення асоціативних зв'язків шляхом накопичення або збудження слідів афектів, викликання минулих емоцій, моторних реакцій, образів, що зафіксувалися в підсвідомості; 7) відтворення обстановки сприйняття; 8) зняття розподіленості уваги шляхом її акцентування; 9) активізація установок в емоційно-вольовій сфері.

¹ Гросс Ганс. Руководство для судебных следователей / Пер. с нем. Смоленск, 1985. 980 с.

² Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частная теории. М.: Юрид. лит., 1987. 272 с.

³ Див.: Салтвевский М.В. Этические аспекты тактики следственных действий // Актуальные проблемы нравственного воспитания слушателей высших учебных заведений и практических работников органов внутренних дел в условиях развитого социализма. Киев, 1979. С. 94-102.

⁴ Див.: Кертэс Имре. Тактика и психологические основы допроса. М.: Юрид. лит., 1966. 164 с.

⁵ Див.: Герасимов И.Ф. Некоторые проблемы раскрытия преступлений. Свердловск, 1975. 184 с.

⁶ Див.: Дралкин Л.Я. Понятие и классификация следственных действий // Следственные ситуации и раскрытие преступлений: Науч. труды Свердл.юрид. ин-та.Свердловск, 1975. Вып. 14. С. 26-44.

⁷ Див.: Шиканов В.И. Теоретические основы тактических операций в расследовании преступлений. Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1983. 200 с.

⁸ Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частная теории. М.: Юрид. лит., 1987. 272 с.

⁹ Див.: Закатов А.А. Ложь и борьба с нею. Волгоград: Нижне-Волжское кн. изд-во, 1985. 192 с.

¹⁰ Див.: Васильев А.Н. Тактика отдельных следственных действий. М., 1980. С. 8-11.

¹¹ Див.: Якушин С.Е. Тактические приемы при расследовании преступлений. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1983. 102 с.

¹² Див.: Гранат Н.А. Критерии законности и допустимости целенаправленного психологического воздействия // Тактические приемы допроса и пределы их использования. М., 1980. С. 43-46.

¹³ Див.: Комарков В.С. Тактика допроса: Учеб.пособ. Харьков: Изд-во Харьк.юрид.ин-та. 1975. 66 с.

¹⁴ Див.: Коновалова В.Е. Допустимість і правомірність психологічного впливу при розслідуванні злочинів // Рад.право. 1971. № 9. С. 24-27.

15. Див.: Хайдуков Н.П. Тактико-психологические основы воздействия следователя на участвующих в деле лиц. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1984. 124 с.

16. Див.: Шостак Г.С. Понятие тактического приема // Теория и практика криминалистики и судебной экспертизы. Саратов, 1978. Вып. 2. С. 45-49.